

भारतातील सहकारी बँकांची भूमिका

Sahebrao Daulat Nikam

B.Y.K. College of Commerce, Nashik, Maharashtra, India

सारांश :

भारतातील बँकिंग पद्धतीमध्ये रिझर्व्ह बँक ही सर्वोच्च बँक असते. त्याअंतर्गत खाजगी, शासकीय व सहकारी बँका भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्वाचे कार्य करत असतात. परंतु अलिकडे आर्थिक परिवर्तनाच्या नव्या परिस्थितीत सहकारी बँकापुढे अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण मधून निर्माण झालेल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेमुळे परिस्थिती झपाट्याने बदलत आहे. शासकीय धोरण, व्यापारी बँकांची तीव्र स्पर्धा, रिझर्व्ह बँकेचे निकष व थकबाकीचे आव्हान जागतिकीकरणाचे सावट इ. मुळे सहकारी बँका अडचणीत आलेल्या आहेत. पारंपारिक पद्धतीचा त्याग करून इतर बँकांच्या स्पर्धेला सामोरे जाण्याची तयारी या बँकांनी दाखविली तरच त्यांचे अस्तित्व टिकणार आहे. तसेच नाबार्डच्या निकषांचे पालन करूनच कर्ज मंजूर व वाटप करायला हवे. तसेच सहकारी बँका या बँकींग रेग्युलेशन ॲक्टखाली चालवाव्यात. सहकारी बँकांनी अनावश्यक खर्च कमी करून सहकारी बँकावरील कमी झालेला ग्राहकांचा विश्वास संपादन करण्याचे मोठे काम सहकारी बँकांनी करायला हवे.

महत्वाच्या संज्ञा : सहकारी, कर्ज, ग्रामीण, थकबाकी, निष्क्रीय मालमत्ता, वसुली, व्यवहार आणि कृषी इ.

प्रस्तावना :

सहकार या शब्दाची मुळ उत्पत्ती लॅटीन भाषेतील को-ऑपरेटी या शब्दापासून झालेली आहे. को म्हणजे सह. आणि ऑपरेटी म्हणजे क्रिया होय. याचाच अर्थ सहक्रिया म्हणजेच सहकार होय.

भारतात अनेक बँका असूनदेखील सहकारी बँकांची आवश्यकता का निर्माण झाली ? याची कारण मिमांसा करणे गरजेचे आहे. पूर्वी व्यापारी बँका या गांव व तालुका पातळीवर फारच कमी प्रमाणात होत्या व ज्या होत्या त्या बँका शेतकऱ्यांना शेतीसाठी व संबंधीत व्यवसायांसाठी कर्ज देण्यास फारशा उत्साही नव्हत्या. शेतकऱ्यांना सावकारांकडून जास्त दराने कर्ज घ्यावे लागत असे. सावकारांकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड वर्षानुवर्षे होत नसे. म्हणून म्हटलं जातं की भारतीय शेतकरी हा कर्जात जन्मतो, कर्जात जगतो व कर्जातच मरतो. अशावेळी शेतकऱ्यांसाठी अर्थात ग्रामीण विकासासाठी शासनाने सहकारी तत्वावर बँकांची स्थापना करण्याचे ठरविले व शेवटी 1904 मध्ये भारतात सहकारी बँकांची स्थापना करण्यात आली.

उद्दिष्टे :

1. भारतातील सहकारी बँकांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.
2. भारतातील सहकारी बँकांपुढील असणाऱ्या आव्हानांचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील सहकारी बँकांसमोरील आव्हाने दूर करण्यासाठी उपाययोजना करणे.

गृहितक :

भारतातील सहकारी बँकासमोर अनेक आव्हाने आहेत.

माहिती संकलनाचे स्त्रोत :

प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके, मासिके व इंटरनेटच्या माध्यमातून माहिती संकलित करण्यात आली.

भारतातील सहकारी बँकांची भूमिका :

1. शेतकऱ्यांना अल्प व दिर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे : शेतकऱ्यांना शेतीसाठी बी-बियाणे, खते, औषधे, पिककर्ज, जमिन मशागत इ. साठी अल्प मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा केला जातो. अल्प मुदतीचे कर्ज हे जास्तित जास्त 5 वर्षासाठी दिले जाते. तसेच ट्रॅक्टर घेणे, विहीर खोदणे, द्राक्ष बाग लागवड, अशा प्रकारच्या मोठ्या गरजांसाठी देखील दिर्घ मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा केला जातो. दिर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा हा जास्तीत जास्त 25 वर्षांपर्यंत केला जातो.

तसेच शेतीपुरक व्यवसायांना देखील सहकारी बँका कर्जपुरवठा करतात. उदा: मेंढी पालन, शेळी पालन, दुग्धपालन, कुक्कुट पालन, इम्यु पालन यासाठी देखील कर्ज देवून शेतकऱ्यांच्या विकासासाठी अर्थात ग्रामिण भागाच्या विकासासाठी मदत होते. ही सर्वात महत्वाची भूमिका सहकारी बँका पार पाडतात.

2. शेतकऱ्यांच्या ठेवी स्विकारणे व बचतीस प्रोत्साहन देणे : शेतकऱ्यांना जे उत्पन्न मिळते ते पैसे ठेवायचे कुठे. घरात ठेवले तर चोरीला जाण्याची शक्यता असते. म्हणून शेतकरी ते पैसे बँकेत ठेवतात व या ठेवीचा उपयोग त्यांना शेतीसाठी पुढे भांडवल म्हणून देखील करता येतो. यातूनच बचतीस प्रोत्साहन मिळते ही भूमिका सहकारी बँका अतिशय उत्कृष्टपणे बजावते.

3. लघु व कुटीर उद्योगांना अल्प व दिर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे : ग्रामिण भागात स्वयंरोजगाराला चालना देण्यासाठी लघु व कुटीर उद्योगांना सहकारी बँका कर्जपुरवठा करतात व अशा उद्योगांतून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती होते व शहरात येणाऱ्या लोकांचा लोंढा थांबून ग्रामिण भागाचा विकास होण्यास मदत होते.

4. ग्रामिण भागातील सावकारांचे वर्चस्व कमी करणे : ग्रामिण भागात सावकारांचे मोठे प्रस्थ होते. ते शेतकऱ्यांना हवे तेव्हा कर्जे देत परंतु कर्ज देतांना तारण म्हणून जमीनी लिहून घेत असत व या कर्जाचा व्याजदर देखील न परवडणारा असल्याने तारण घेतलेल्या जमीनी कर्जाची परतफेड न झाल्याने स्वतःच्या नावावर हडप केल्या जात असे. अशाप्रकारे ग्रामिण भागातील सावकारांचे वर्चस्व कमी करण्यासाठी व शेतकऱ्यांची सावकारांकडून होणारी पिळवणुक थांबविण्यासाठी सहकारी बँकेने महत्वाची भूमिका बजावली आहे.

सहकारी बँकापुढील आव्हाने :

अलिकडे ग्रामीण सह. बँकांची वित्तीय कामगिरी समाधानकारक नसून आर्थिक परिस्थिती चिंताजनक आहे. व्यापारी बँकांच्या तुलनेने सहकारी बँकांचा ग्रामीण कर्ज पुरवठ्यातील हिस्सा घटत आहे. वसूलीचे प्रमाण घटत असून थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. अनेक बँकांवर प्रशासक नेमले जात आहेत. काही बँका गुंडाळल्या जात आहेत. म्हणून बँका आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणे व स्पर्धेत अस्तित्व टिकवून ठेवणे हेच सहकारी बँकांपुढील आव्हान आहे. सहकारी बँकांपुढील काही प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1. थकबाकीचे आव्हान : 1992 पासून राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँकांना आणि 1993 पासून नागरी सह. बँकांना एन.पी.ए. (NPA) चे निकष लागू झाले. बँकांनी दिलेल्या कर्जाचा हप्ता व त्यावरील व्याज वसूलपात्र तारखेस आले नाही म्हणजे त्यापासून उत्पन्न मिळण्याचे बंद झाले तर विशिष्ट कालावधीनंतर ते कर्ज अनुत्पादित कर्ज अथवा निष्क्रिय मालमत्ता (NPA – Non Performing Assets) समजले जाते.

NPA साठी राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँकांना कराव्या लागणाऱ्या तरतुदींची भरपाई व्यवस्था झाली. मात्र सहकारी बँकांना त्या राज्य सरकारच्या नियंत्रणात असल्याचे कारण दाखवून अर्थसहाय्य नाकारले. त्यामुळे अनेक सह. बँका तोट्यात गेल्या. सह. बँकांची मोठ्या प्रमाणावरील वसूली ही शेती व शेतीसंबंधी उद्योगांची असून प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थितीचा शेती उत्पन्नावर विपरीत परिणाम होतो. कर्जे वसूल होत नाही. यातून कर्जदार थकबाकीदार बनतो. हे सर्वात मोठे आव्हान सह. बँकेपुढे आहे.

2. दुहेरी नियंत्रणाचे आव्हान : ठेव विमा महामंडळ कायदानुसार इतर बँकांमधील ठेवींना मिळणारे संरक्षण सहकारी बँकांनाही मिळावेत अशी मागणी करण्यात आली. परंतु असे संरक्षण सह. बँकांना हवे असल्यास संबंधीत बँकेवर रिझर्व बँकेचे नियंत्रण अनिवार्य होते. येथूनच सह. बँकांवरील रिझर्व बँक व राज्य सरकारचे सहकार खाते यांचे दुहेरी नियंत्रण सुरु होते.

बँकींग व्यवहार व निधीचे नियोजन हा भाग रिझर्व बँकेच्या नियंत्रणाखाली व व्यवस्थापकीय भाग सहकारी खात्याच्या नियंत्रणाखाली असतो. परंतु कर्ज वाटप, कर्जावरील व्याज, ऑडीट, निधीची गुंतवणूक इ. बाबतीत नियंत्रणासंदर्भात संभ्रमाची स्थिती होते व त्याचा विपरित परिणाम बँकेच्या व्यवहारांवर व कार्यक्षमतेवर होतो म्हणून दुहेरी नियंत्रण हे एक मोठे आव्हान सह. बँकांपुढे आहे.

4. इतर बँकांच्या तिव्र स्पर्धेचे आव्हान : व्यापारी बँकांमध्ये संगणकीकरणाचा वापर व सेवांची विविधता आहे, सहकारी बँकांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप, प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाचा अभाव, व्यवस्थापकीय कौशल्ये कमी, उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त या आणि अशा परिस्थितीत व्यापारी बँकांच्या स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे.

तसेच व्यावसायिक कुलशक्तेमुळे खाजगी बँकांनीदेखील वेगाने कर्ज देण्यास सुरुवात केली. दोन तासांत कर्ज, कागदपत्रांची आवश्यकता नाही. अशा प्रकारच्या जाहिराती झळकू लागल्या आहेत. या सर्व प्रकारांशी सह. बँकांना स्पर्धा करण्याचे आव्हान आहे.

5. अनिष्ट तफावत कमी करण्याचे आव्हान : जिल्हा बँक स्तरावरील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचा कर्जपुरवठा हा सभासद शेतकऱ्यांकडून येणे असलेल्या कर्जपेक्षा अधिक असतो तेव्हा त्या तफावतीला अनिष्ट तफावत म्हणतात.

प्राथमिक कृषी पतसंस्थांचे गैरव्यवस्थापन, सचिवाकडून होणारा आर्थिक गैरव्यवहार, अवास्तव खर्च इ. कारणांमुळे PACCS चा खर्च उत्पन्नापेक्षा जास्त होतो व असा खर्च वसूल कर्जातून भागविला जातो. त्यामुळे कमी रकमेचा भरणा जिल्हा मध्यवर्ती सह. बँकेकडे (DCC) केला जातो. परिणामी अनिष्ट तफावत वाढत जाऊन वसूली कमी होते, थकबाकी वाढते.

(DCC) जिल्हा मध्य. सह. बँकांची कार्यक्षमता बऱ्याच अंशी PACCS च्या कार्यक्षमतेवर आधारलेली असल्याने त्यांना आर्थिक शिस्त लावून अनिष्ट तफावत कमी करण्याचे मोठे आव्हान सध्या सह. बँकेपुढे आहे.

6. विश्वास संपादन करण्याचे आव्हान : 2005 मध्ये डॉ. वैद्यनाथन समितीने दिलेल्या अहवालानुसार महाराष्ट्रात 104 सह. बँकांचे परवाने रद्द झाले. 28 बँकांवर प्रशासक नेमले 91 बँका दिवाळखोरीत निघाल्या. 2004 पर्यंत नेत्रदिपक प्रगती करणाऱ्या सह. बँका गेल्या तीन-चार वर्षांत रसातळाला कशा गेल्या ? व 1 लाख कोटी रु. ठेवींचे काय होणार असा मोठा प्रश्न निर्माण झाला. ठेवी परत मिळण्यासाठी मोठा संघर्ष सुरू झाला. परिणामी कार्यक्षम नागरी सह. बँका अडचणीत आल्या. अशा परिस्थितीत ठेवीदारांचा विश्वास संपादन करण्याचे आव्हान सह. बँकांपुढे निर्माण झाले.

उपाययोजना :

1. थकबाकी कमी करण्यासाठी कर्ज मंजूर व कर्जवितरणाबाबत नाबार्डच्या निकषांचे पालन करणे, गांव व तालुका पातळीवर मेळावे आयोजित करणे, कर्ज फेडीची संस्कृती जोपासणे, कार्यक्षम वसूली पथकाची नियुक्ती करणे, कर्ज नवे-जुने पद्धती थांबविणे आणि लिकिंगने वसूली करणे असे उपाय योजता येतील.
2. राज्य सरकारचे सह. खाते व रिझर्व्ह बँक यांचे दुहेरी नियंत्रण कमी करून बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट खाली इतर बँकांप्रमाणे सहकारी बँका चालवाव्यात.
3. सह. कृषी पतसंस्था कडक अटी शर्तीसह अर्थ सहाय्य वेळेवर केल्यास (DCC) जिल्हा मध्यवर्ती बँकांची वसूली वाढेल. तसेच अनावश्यक खर्च कमी करणे उदा. इमारत बांधणे, नुतनीकरण करणे, फर्निचर, मिटींगभत्ते, निवडणूक खर्च, वाहनखर्च इ.
4. व्यापारी बँकांच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी सह. बँकांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा करणे, राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्तता करणे, व्याजदर कमी करणे.
5. अनिष्ट तफावत कमी करण्यासाठी अवास्तव खर्च कमी करणे, सचिवाकडून होणाऱ्या गैरव्यवहाराबाबत कडक कारवाई करावी, व्यवस्थापनात सुधारणा करावी तरच अनिष्ट तफावत कमी होईल.
6. ठेवीदारांचा विश्वास संपादन करण्यासाठी समाजात वातावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे.

समारोप :

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकासाचा सुत्रधार म्हणून सहकारी बँकांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आर्थिक विकासापासून वंचित असलेल्या ग्रामीण जनतेचे सह. बँका या प्रमुख आशास्थान आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीत आणि आर्थिक विकासात मोठ्या प्रमाणावर हातभार लावलेल्या सहकारी बँकापुढील आव्हाने कमी करून त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकार, संचालक मंडळ, राजकीय व्यक्ती, कर्मचारीवर्ग, ठेवीदार, कर्जदार, बँकींग क्षेत्रातील तज्ज्ञ इ. सर्वांनीच पुढाकार घ्यायला हवा परंतु याचबरोबर भ्रष्टाचार आणि राजकारणाच्या जोखडातून सह. बँकांची मुक्तता कशी होईल याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. N. T. Somashekar, Banking, New Age International (P) Ltd. Publishers, New Delhi.
2. पी.आर.कुलकर्णी, सहकार तत्व आणि व्यवहार, पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर, प्रकाशन क्र.106, पहिली आवृत्ती, जुन 1990.
3. प्रा.बी.बी.कवडे, बँक व्यवसाय आणि विक्रीय संस्था(भाग - 2), महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळासाठी, प्रथम आवृत्ती 1979, नागपुर - 10.